

КОНКУРЕНТНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ТА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

© Михальчишин Н.Л., 2008

Запропоновано визначення терміна „конкурентні відносини”, ознаки порівняння конкурентних відносин і монополізації. Розглянуто чинники, які впливають на існування конкурентних відносин. Обґрунтовано ефективність конкурентних відносин в умовах перехідної та ринкової економіки.

There is propose of the determination of the term “competitive relations”, characteristic of comparison in competitive relations with monopolization. The author formulations of the factors, which influence on existence of the competitive relations, efficacy of the competitive relations in the conditions of economy of the transition period and market economy.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Запорукою ефективного існування національної економіки вважаються ринкові механізми впливу на організацію діяльності суб'єктів господарювання на товарних ринках. Країни, які перебували в умовах адміністративно-командної економіки, до початку формування ринкової економіки змушені функціонувати в умовах перехідної економіки, для якої характерна розбалансованість, неузгодженість інтересів учасників ринку та невідповідність підприємницького господарювання інтересам суспільства. За таких умов значення конкурентних відносин у формуванні ринкової економіки, в основу якої покладено конкурентне середовище та конкуренція загалом, є вирішальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за проблемою. Проблема формування конкурентних відносин є доволі складною і багатогранною у своєму вирішенні. Більшість науковців, які досліджують проблеми конкуренції та монополії, в той чи інший спосіб торкаються проблем існування конкурентних відносин, але не запропоновано чіткого визначення цього терміна, не встановлено ознак визначення відносин між суб'єктами господарювання як конкурентних, не сформульовано чинників впливу на ефективність здійснення таких відносин. В основному увага дослідників зосереджена на проблемах підприємницького монополізму, вирішення яких пропонується, зокрема, О.О. Костусевим, вагоме значення надається проблемам регулювання діяльності природних монополій. Щодо сектору природних монополій, то авторами Г.М. Філюк, Ю.Г. Кравченко та іншими досліджується галузь зв'язку, П.С. Амброзевич, Л.Г. Кузьменко, А.В. Бабак та ін. – житлово-комунальне господарство тощо. Деякими авторами пропонується вирішення проблеми формування конкурентного середовища через визначення та регулювання вертикальних обмежень, антиконкурентних узгоджених дій, концентраційних процесів, підходи щодо підвищення конкурентоспроможності як країни загалом, так і вітчизняних підприємств зокрема.

Цілі статті. Пропонуються визначення суті конкурентних відносин та аналіз особливостей їх реалізації в умовах перехідної економіки та ринкової економіки, формулювання основних механізмів впливу на ефективність конкурентних відносин та вирішення проблем їх забезпечення і підтримки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпечення дієвості конкурентного механізму в ринковій економіці безпосередньо залежить від існування на товарних ринках конкурентних відносин між суб'єктами господарювання. Під поняттям „конкурентні відносини” розуміються відносини між суб'єктами господарювання, в основі яких лежать економічне суперництво та боротьба за найвигідніші умови виробництва та збуту товарів, надання послуг, за привласнення

найбільших прибутків, під час чого стихійно регулюються пропорції суспільного виробництва та дотримується конкурентне законодавство. Основні ознаки двох протилежностей – конкурентних відносин та монополізації товарних ринків – наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Основні ознаки конкурентних відносин та монополізації товарних ринків

№ з/п	Ознаки конкурентних відносин	Ознаки монополізації
1	Ефективне використання та розміщення ресурсів	Неефективне розміщення ресурсів, що пов'язано із завищенням рівня витрат, блокування доступу до ресурсів і тим самим встановлення бар'єрів входження на ринок
2	Диверсифікація діяльності	Ймовірність здійснення антиконкурентних узгоджених дій, концентрації, в т. ч. інтеграції
3	Орієнтація на потреби споживачів	Ймовірність застосування цінової дискримінації на основі сегментації ринків за споживчим принципом
4	Конкурентна боротьба за найвигідніші умови виробництва та збуту товарів, надання послуг, за привласнення найбільших прибутків	Конкурентна боротьба може сприяти концентрації суб'єктів господарювання і утворенню монополій

Ефективне використання ресурсів передбачає мінімізацію витрат, вільний доступ до ресурсів існуючих і потенційних учасників ринкових відносин. Така ефективність не забезпечується структурами, які здійснюють монополізацію, у зв'язку із відсутністю конкурентного тиску, який змушує суб'єктів господарювання оптимізувати витратну частину задля отримання прибутків. Виділяють кілька видів диверсифікації [5], а саме: пряму та зворотну інтеграцію, концентричну та конгломератну диверсифікації.

Орієнтуючись на потреби споживачів за умови існування конкурентних відносин, компанії можуть застосовувати PR-атаку. PR – це система зв'язків компанії з суспільством, зміст якої полягає у руйнуванні старих і створенні нових зв'язків між компаніями і споживачами на ринку і в суспільстві. Однією з ознак PR-атаки, яку можна розцінювати як негатив, вважають використання PR-мотивів, орієнтованих на підвищення неспокою в споживачів, і які сприяють їх відмові впродовж тривалого часу від бренду, зв'язок з яким був розірваний [2].

Хоча, застосовуючи PR-атаку на демонополізованих ринках, можливим є підтримання конкурентного середовища через відповідну поведінку споживачів. В. Біанкі та А. Серавін [2] вважають, що на таких ринках виникають проблеми з переорієнтації споживачів з колишнього монопольного утворення з державною власністю на альтернативу з приватною власністю.

Ознакам конкурентних відносин (табл. 1) протиставляються ознаки монополізації товарних ринків з тих причин, що у разі існування на ринку конкурентних відносин допускається можливість окремих суб'єктів господарювання зловживання своїм становищем, що в результаті призводить до монополізації товарних ринків і викривлення конкуренції на них. Такі зловживання ймовірні за відсутності належних засобів впливу на товарний ринок різних рівнів (державний, підприємницький, суспільний). Відповідно до кількості скоєних порушень конкурентного законодавства, наприклад у Львівській області (табл. 2), можна зробити висновок, що найчастіше суб'єкти господарювання зловживають своїм становищем, яке може бути або монопольне, або домінуюче. Відповідно на другому місці за частотою скоєння знаходяться порушення у вигляді неподання, подання в неповному обсязі, подання недостовірної інформації органам Антимонопольного комітету України у визначені строки (у 2006 р. – антиконкурентні узгоджені дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю), на третьому – антиконкурентні узгоджені дії, на четвертому – недобросовісна конкуренція. Результати аналізу характеристики скоєних порушень дають змогу зробити висновок,

що у Львівській області не у всіх секторах економіки існують конкурентні відносини і дотримуються принципи ринкової економіки.

Таблиця 2

**Характеристика кількості скоєних основних порушень
конкурентного законодавства у Львівській області за 2004–2006 рр.¹**

№ з/п	Назва порушення	2004 р.	2005 р.	2006 р.
1	Антиконкурентні узгоджені дії	3	3	4
2	Зловживання монополією (домінуючим) становищем	9	36	41
3	Антиконкурентні узгоджені дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю	–	–	23
4	Неподання, подання в неповному обсязі, подання недостовірної інформації органам Антимонопольного комітету України у визначені терміни			
5	Недобросовісна конкуренція	2	1	1

Конкурентна боротьба в своїй основі передбачає взаємодію учасників ринку. Найгострішою є конкурентна боротьба між інтегрованими структурами бізнесу, які при цьому можуть використовувати свою ринкову владу. У світовій практиці [4] найбільш розповсюджені такі основні організаційні форми інтегрованих структур бізнесу, як трести, концерни, конгломерати, промислово-фінансові групи, картелі, синдикати, пули, консорціуми, стратегічні альянси і асоціації. Кожна із вищенаведених інтегрованих структур може виступати як формою монопольного утворення, яке дає можливість зловживати своїм монопольним становищем, так і формою домінуючої на конкурентному ринку структурою. При цьому важливо зазначити, що чим вищу ринкову владу мають інтегровані структури, тим складнішими є їх взаємозв'язки з іншими інтегрованими структурами.

Існують різні класифікації взаємодії природних популяцій різних видів (характеристика конкуренції як взаємодії природних популяцій різних видів наведена у табл. 3), в результаті аналізу яких В.М. Горбатов охарактеризував конкуренцію як тип взаємодії інтегрованих структур бізнесу в стратегічних зонах господарювання, який передбачає незначну відмінність за часткою ринку одних інтегрованих структур від інших, причому ріст кожної з інтегрованої структури за присутності іншої відбувається з меншою швидкістю [4].

Таблиця 3

**Характеристика конкуренції як типу взаємодії
природних популяцій різних видів за підходами різних авторів²**

№ з/п	Автор підходу	Характеристика конкуренції
1	Ю. Одум	Як безпосередня взаємодія – це пряме взаємне пригнічення обох видів Як взаємодія через ресурси – це опосередковане пригнічення, що виникає при нестачі будь-якого фактора, що використовується обома видами
2	Г.Ю. Розніченко	Ріст кожної з популяцій за присутності іншої проходить з меншою швидкістю
3	К. В. Корсак, А.В. Плахотнік	Безкомпромісна боротьба за ресурси, коли „сили” видів приблизно однакові і обидва види зазнають втрат. Вони можуть бути вигідними тільки з точки зору відбору і розподілу функцій в екологічній ніші.
4	В.І. Лаврик	Кожний із видів пригнічує розвиток іншого виду, або існує і внутрішньовидова конкуренція

¹ Складено за звітами ЛОТВ АМКУ за період 2004–2006 рр. [7].

² Складено за: Горбатов В.М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса: Монография. – Харьков: ИД “ИНЖЭК”, 2006. – 592 с. [4].

З огляду на характеристику конкуренції (табл. 3) можна зробити висновок, що конкурентні відносини, які існують при конкурентній боротьбі, передбачають складні зв'язки між учасниками ринку. У випадку інтегрованих структур, яким притаманне володіння значною часткою ринку, такі конкурентні відносини перетворюються на монополізацію ринку, яка виникає в разі захоплення суб'єктом господарювання монопольного чи домінуючого становища, підтримання чи посилення його. Якщо розцінювати конкуренцію як безпосередню взаємодію, то фактором пригнічення обох суб'єктів господарювання може бути застосування монопольно занижених цін, в результаті чого блокується доступ до ринку інших суб'єктів господарювання, а за умови конкуренції такою хижацькою поведінкою може бути ліквідований ініціатор боротьби з конкурентами. Якщо розцінювати конкуренцію як взаємодію через ресурси, то прикладом монополізації може бути монополізація доступу до ресурсів, необхідних для входження на певний ринок, і як наслідок, виникнення бар'єру для входження на ринок нових структур. Той фактор, що в умовах конкуренції ріст кожної з популяцій проходить з меншою швидкістю за присутності іншої, широко використовується під час створення та підтримки конкурентного середовища. Це пояснюється тим, що в умовах конкурентної боротьби підприємства змушені розвивати конкурентні відносини зі своїми контрагентами, оптимально використовувати ресурси, забезпечувати потреби споживачів, не отримувати надприбутки, джерелом яких будуть монопольно високі чи монопольно низькі ціни, знижена якість товарів, робіт, послуг, приховування частини прибутку тощо. За таких умов необґрунтований ріст суб'єктів господарювання гальмуватиметься.

Конкурентні відносини, які виключають ймовірність монополізації ринків, передбачають зростання і покращання добробуту суспільства. На думку деяких авторів [12], стале зростання та покращання добробуту вимагають ефективного розширення й використання людського, фізичного та природного капіталу. З огляду на це варто зазначити, що монопольні утворення, які можуть виникнути внаслідок конкурентної боротьби за ринки збуту, передусім повинні ефективно використовувати усі три активи. За умови існування та розвитку конкурентних відносин ефективно розширення і використання людського, фізичного і природного капіталу може бути порушене через невідповідне звільнення від податків, прямих субсидій, полегшеного доступу до природних ресурсів, що надається невідповідним суб'єктам господарювання, і як вважають деякі автори [12], вимагають значних державних видатків, що не може забезпечити сталого зростання і добробуту.

У ринкових умовах конкурентні відносини регулюються конкурентним механізмом, в результаті чого забезпечується ефективне функціонування товарних ринків. В умовах перехідної економіки виникають певні проблеми із виникненням та розвитком конкурентних відносин. Ці проблеми переважно пов'язані з економічною неефективністю, структурними та інституційними чинниками неефективності товарних ринків.

Економічну неефективність товарних ринків перехідної економіки пояснюють несформованістю ринкових механізмів, наслідками диспропорцій, створених за планово-адміністративної економіки, помилками у проведенні економічних реформ. В національній економіці практично не діє механізм вирівнювання галузевих норм прибутковості, переважна частина створеного прибутку припадає на декілька базових галузей промисловості, в багатьох галузях збільшення прибутку досягається без адекватного зростання обсягу пропозиції товарів чи послуг, надмірно велика кількість збиткових підприємств, високий рівень концентрації та бар'єрів входження на ринки, уповільнення темпів зростання фактично діючих підприємств, потенційно конкурентна структура товарних ринків досить часто не забезпечує ефективної конкуренції, і як наслідок, класична концепція „структура–поведінка–результат” не завжди адекватно описує процеси, що відбуваються у перехідній економіці, нерозвиненість багатьох важливих інститутів ринку, особливо тих, що забезпечують право приватної власності, функціонування підприємництва, сприяють функціонуванню каналів руху товарів [11].

Подолати економічну неефективність товарних ринків можливо завдяки формуванню конкурентних відносин між суб'єктами господарювання¹, однією з передумов чого може бути протидія монополізації за рахунок розвитку приватного сектору. Підвищення ефективності дій, спрямованих на розвиток традицій приватного сектору, передбачає дії, спрямовані на учасників державного та приватного сектору [10]. Так, до дій, спрямованих на учасників державного сектору, відносять впровадження виробничих норм, стійкого розвитку, управління компанією; лобіювання зміни напрямку дій; сприяння здійсненню очікуваних процесів через діалог з суспільством; реформування політики, що реалізовується; надання рекомендацій по відношенню до політики, що реалізовується; фінансування і надання технічної допомоги з реформування державного сектору; здійснення фінансових переказів (допомога, позики). До дій, спрямованих на учасників приватного сектору, належать ділові зв'язки та партнерство; інвестування, в тому числі пряме закордонне; консультації підприємців через діалог з суспільством; утворення державних підприємств за участю приватного капіталу, державно-приватних консультативних органів з інвестування; приватизація; стимулювання інвестування; надання послуг з розвитку операцій; пряме фінансування тощо.

Однією з основ функціонування приватного сектору є створення однорідного конкурентного середовища, що передбачає існування системи правил та їх виконання. Вважають, що створення однорідного конкурентного середовища передбачає спрощене регулювання, створення конкурентних ринків, реформування податкової системи [10]. Спрощене регулювання реалізується через спрощення правил, що ускладнюють проникнення приватного підприємництва на ринок, його роботу на ринку та вихід з нього. Серед основних засобів виділяють використання передових практик реєстрації бізнесу, переходу прав власності, закриття бізнесу, регулювання операцій.

Створення конкурентних ринків і зниження впливу існуючих компаній мають вирішальне значення для створення однорідного конкурентного середовища. Якщо існуючі на ринку компанії займають основні позиції, то існує три способи входження на ринок – нові технології, фінансовий розвиток та вільна торгівля і рух капіталу. Створення конкурентних ринків доцільне після впровадження сильних ринкових інститутів та системи страхування як можливості соціального захисту працівників неефективних фірм, які програють за умов конкуренції. Існування конкурентних ринків повинно підтримуватись суспільством, через що необхідно оприлюднювати інформацію про якість та ціни, що формуються на неконкурентних ринках порівняно з конкурентними ринками. Реформування податкової системи як третьої складової передумов створення однорідного конкурентного середовища передбачає використання таких засад, як простота, прозорість, стабільність. Податкова політика повинна сприяти створенню нових і розширенню вже існуючих на ринку підприємств. Органам влади необхідні формальні механізми для проведення регулярних нарад та консультацій з метою своєчасного інформування представників бізнес-кіл щодо можливих змін податкового законодавства і врахування їх думки та пропозицій [10].

Створення та підтримання конкурентного середовища завдяки механізму конкурентних відносин передбачає використання індикаторів оцінки прояву монополізму як фактора протидії та спотворення конкурентних умов функціонування ринку. Вважають, що прояви монополізму можливо оцінити за результатами розрахунку таких показників, як мінімальна та відносна концентрація, індекс збиткової концентрації, індекс граничної концентрації, відносний індекс концентрації, показники відкритості ринку, проникності ринку, ознак монопольного ціноутворення, дисперсія логарифмів ринкових часток і коефіцієнт варіації, показник узгодженості цінової політики суб'єктів господарювання, коефіцієнт Джині, індекс Лінда тощо [1].

Конкурентні відносини можуть розвиватись тільки за інтенсивної конкуренції, яка і забезпечує існування рівня вільної конкуренції чи досконалої конкуренції відповідно до положень економічної теорії. Конкурентні відносини з огляду на конкурентні сили, визначені М. Портером [9], передбачають широке суперництво за участі постачальників, споживачів, субститутів та

¹ Трактуювання терміна відповідно до закону України „Про захист економічної конкуренції” [6].

потенційних учасників. Кожна із конкурентних сил дасть змогу обмежити прояви монополізму, зокрема через загрозу входження в галузь нових конкурентів, що може сприяти зниженню цін, і яка пов'язана з низькими бар'єрами входження; інтенсивність суперництва між діючими конкурентами, що може знизити ціну, підвищити попит та ступінь диференціації продукту; тиск з боку продуктів-субститутів, чим встановлюється верхній поріг цін в певній галузі; ринкову владу покупців, що змушує продавців знижувати ціни, підвищувати якість продукції чи кількість надаваних послуг; ринкову владу постачальників, яка у випадку, наприклад, робочої сили може за допомогою профспілок відстоювати свої права та вимагати від підприємств, що здійснюють монополізацію, частини потенційного прибутку галузі.

Для формування конкурентних відносин на товарних ринках національної економіки вагоме місце займає державне регулювання. Враховуючи те, що в ринковій економіці існує приватна власність, вільний доступ до ринків, ціноутворення під впливом механізму попиту і пропозиції та інші фактори, то держава як безпосередній організатор і учасник цих процесів через механізми державного регулювання впливає на ринкову економіку і на формування конкурентних відносин.

Механізми державного регулювання дають змогу вирішити проблеми, пов'язані з власністю, свободою договорів, асиметрією інформації [3]. Невизначеність на законодавчому рівні прав власності може стати причиною неефективності контролю за майновими цінностями і повільного виконання договорів, що призводить до непрозорих та недобросовісних форм ведення господарської діяльності, незахищеності прав власників та невпевненості в доцільності ведення того чи іншого виду діяльності. Долаючи проблему обмеження свободи договорів, держава як суб'єкт, що наділений надзвичайною владою, повинна створювати умови, за яких індивіди на власний розсуд визначатимуть специфіку своєї діяльності. Проблема асиметричності інформації може бути вирішена через створення відповідних інституцій, що сприятиме вільному доступу до достовірної і своєчасної інформації.

Конкурентні відносини в ринковій економіці можуть існувати тільки за поєднання державного механізму та конкурентного механізму регулювання національної економіки. Ринковість відносин передбачає переважну роль конкурентного механізму, який забезпечує ефективний розподіл і використання ресурсів, встановлення цін під впливом попиту і пропозиції, свободу підприємницької діяльності. Необхідність державного механізму обґрунтовується неспроможністю конкурентного механізму забезпечити задоволення потреб споживачів, захист економічної конкуренції в певних сферах народного господарства. Така необхідність державного механізму впливу чітко відображається на ринках природних монополій. За умови існування досконалої конкуренції рівновага в інтересах виробника збігається з рівновагою в інтересах споживачів, за умови ж існування монополій ці дві рівноваги не збігаються і у цьому разі вагоме значення для формування і підтримання конкурентних відносин має державний механізм.

Безпосередній перехід до ринкової економіки в Україні характеризується розповсюдженням і впливом монополій значно в більших обсягах, ніж в розвинених країнах, присутність елементів монополізму істотно змінює закономірності господарювання, оскільки, замість закономірностей досконалої конкуренції, діють правила недосконалої конкуренції, відповідно до яких змінюється підхід до оцінювання ефективності господарювання, а також трансформується система управління усіма суб'єктами господарювання. В такий спосіб концепція державного регулювання в сфері економіки полягає не у втручанні у функціонування економічних процесів, а в моделюванні ринкової рівноваги там, де ринковий механізм не може її забезпечити [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Конкурентні відносини, відповідно до вищезазначеного, є складним явищем взаємозв'язків як в умовах ринкової, так і в умовах перехідної економіки. Їх розвиток безпосередньо пов'язаний з існуванням конкурентного середовища на товарних ринках з ринковим механізмом та/або з державним регулюванням. Стимулювання розвитку конкурентних відносин передусім залежить від поведінки суб'єктів господарювання, що

виключає можливість монополізації товарних ринків. Ефективність конкурентних відносин перебуває у прямій залежності від ефективності товарних ринків, особливо в умовах перехідної економіки, і передбачає функціонування приватного сектору та дієвість конкурентних сил як обмежень проявам монополізації. Додаткових досліджень потребує відображення механізмів стимулювання появи та розвитку конкурентних відносин у законодавчо-нормативній базі. Необхідно в подальшому сформулювати і проаналізувати типи конкурентних відносин між суб'єктами господарювання національної економіки.

1. Антимонopolно-конкурентна політика: теорія та практика: Зб. наук. праць. – К.: Фенікс, 2006. – Вип. 1. – 264 с. 2. Бианки В.А., Серавин А.И. Убрать конкурента: PR-атака. – СПб.: Питер, 2007. – 240 с. 3. Бугасенко Н. Державне регулювання та механізм конкуренції на товарних ринках: взаємодоповнення чи домінування? // Вісн. Антимонopolного комітету України. – 2007. – № 2: Конкуренція. – С. 28–34. 4. Горбатов В.М. Конкурентоспособность и циклы развития интегрированных структур бизнеса: Монография. – Харьков: ИД “ИНЖЭК”, 2006. – 592 с. 5. Дойль П., Штерн Ф. Менеджмент и стратегии / Пер. с англ. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 544 с. 6. Закон України “Про захист економічної конкуренції” № 2210-III від 11.01.2001 р. // Конкуренційне законодавство України: Юридичний збірник. – К., 2002. – 296 с. 7. Звіти про діяльність Львівського обласного ТВ АМКУ (1999–2006 рр.). 8. Малахова Н.Б. Естественные монополии: сущность и институциональные механизмы регулирования: Монография. – Харьков: ИД “ИНЖЭК”, 2006. – 344 с. 9. Портер Е. Майкл. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с. 10. Содействие развитию предпринимательства. Бизнес, работающий на бедных // Комиссия по частному сектору&развитию: Отчет для Генерального секретаря Организации Объединенных Наций. – 2004. – 60 с. 11. Черненко С.О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 171 с. 12. Якість економічного зростання / В. Томас, М. Дайламі, А. Дарешвар та ін.; Наук. ред. О. Кілієвич; Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 350 с.